

Яцина О.А.

ПРЕСА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ДВОТИЖНЕВИКА „ХЛІБОРОБ”)

На тлі помітного зацікавлення українською періодикою маловивченою залишається двомовна, зокрема, російсько-українська преса, її внесок у справу відродження національної ідентичності українців. Одним з таких представників двомовної преси був харківський двотижневик „Хлібороб”, який видавався трохи більше десяти років з 1907 по 1917 роки.

Вивчення української преси, яка виходила двома мовами, лише розпочинається. Вперше на неї було звернуто увагу ще до революції 1917 року. Так, наприклад, на Першому українському просвітньо-економічному конгресі, який відбувся у 1909 р., В. Доманицький, характеризуючи видання з точки зору їх впливу на поширення національної свідомості, відзначив не лише україномовні часописи, а й чотири російськомовних, які містили українські статті. Серед них був відмічений і „Хлібороб” [1, с. 82-83]. У пореволюційний період і до становлення сталінського режиму вивчалася передусім україномовна преса, а не двомовна преса, згодом і ця практика була припинена. За кордоном про двомовну пресу згадували в загальних рисах, як, наприклад, у розділі С. Наріжного, присвяченому українській пресі та вміщеному в курсі лекцій з української культури [2, с. 146-166].

У подальшому ситуація щодо вивчення „Хлібороба” практично не змінювалася, хоч згадки про видання зустрічаються [3, с. 34-40]. Отже, на сьогодні маємо велику потребу вивчення двомовних видань, що функціонували в дореволюційній Україні, адже вони є невід’ємною частиною української преси.

У даній статті поставлено за мету проаналізувати матеріал надрукований в „Хліборобі” з точки зору його ідеологічного навантаження, впливу на свідомість читача і на прикладі цього видання зробити узагальнення щодо ролі преси у національному відродженні українців. З цією метою було опрацьовано той матеріал, який ми відносимо до публіцистики: передовиці, окремі неспеціалізовані статті. Крім цього, проаналізовано зміст другорядних рубрик: бібліографія, оголошення тощо, адже вони допомагають зв’язувати позиції колективу журналу.

Поява „Хлібороба” збіглась у часі зі складним періодом аграрних перетворень, який переживала Російська імперія. Через це актуальність появи двотижневика не викликала сумніву. Часопис декларував своїм завданням поширення практичних відомостей з питань сільського господарства серед селянства Харківської губернії та суміжних з нею повітів чорноземної полоси. Видавцем було Харківське товариство сільського господарства, засноване ще у 1880 році. Головою товариства був відомий агроном С.М. Кузнецов, він же значився редактором „Хлібороба”. Фінансову підтримку виданню надавало Харківське губернське земство. Редакторський колектив складала місцева інтелігенція-викладачі харківських вищих навчальних закладів, агрономи, ветеринари, земські працівники.

Основну частину друкованих матеріалів „Хлібороба” становили публікації, присвячені проблемам розвитку землеробства, тваринництва, садівництва, організації сільськогосподарського виробництва тощо. Тут же з’являвся матеріал, присвячений громадському та культурному життю на селі. Із постійних рубрик, які діяли у двотижневнику, слід назвати такі: „Из земской жизни”, „Кооперативный отдел”, „Из жизни хлеборобских товариществ”, інформація в яких часом виходила за вузькофахові рамки.

Серед авторів журнальних публікацій виділялися Л. Андренко, В. Аверін, В. Брунст, А. Головка, А. Григорович, А. Євдокимов, К. Кіптенко, О. Німцевич (криптоніми О.Н., О. Н-вич), А. Терниченко (псевдонім А. Терен, А. Силенко, криптонім – А.С.), О. Твердохліб. Авторами передових статей двотижневика були, головним чином, К. Мацієвич, С. Вірченко. Езопівська мова, безособовість, обережність у висловлюваннях – це ті прийоми, які використовували автори, аби уникнути цензурного тиску і, в той же час, донести до читача свої думки.

У 1907 році „Хлібороб” вийшов накладом усього 133 примірники [4, с. 13 85]. Однак досить швидко часопис здобув нових прихильників. У 1910 році він мав наклад 2259 примірників, а у 1914 році – 4963 [4, с. 1385; 5, с. 13]. Для порівняння зазначимо, що жодне україномовне видання Наддніпрянщини не мало в цей час такого великого накладу. Винятком може бути хіба що газета „Рада”, наклад якої, в кращі часи, сягав 4 тис. примірників [6, с. 107]. У бурхливі роки Світової війни та революції становище „Хлібороба” погіршилося, а наклад зменшився.

Основним регіоном поширення „Хлібороба” була Слобожанщина та більш південні райони, де зосереджувалося близько 84,2% передплатників [5, с. 13]. Щодо їх роду діяльності, то це, головним чином, селяни, землевласники, сільське духовництво, кооператори, які складали 64,6% передплатників [5, с. 13].

Політична орієнтація „Хлібороба” досить ясно висловлена представниками цензури, які характеризували його як видання „кадетського спрямування, що при усьому своєму спеціалізованому напрямку критикує уряд у сфері сільського господарства і земельних відносин” [7, оп. 283, спр. 22, с. 2]. Тут доречно буде нагадати, що кадети знаходили підтримку серед частини української інтелігенції, адже вони прихильно ставилися до ідеї запровадження української мови до початкових шкіл, вивчення її в середніх школах, введення українознавчих предметів до вищих навчальних закладів.

Далі звернемося до матеріалу, який друкувався у „Хліборобі”, і проаналізуємо його з точки зору того, як він впливав на процес національно-культурного відродження українського народу.

Свої головні зусилля колектив „Хліборобу” спрямовував на те, аби подолати відсталість сільського господарства і покращити життя основної маси населення України – селян. На перший погляд, ця проблема не пов’язана із процесом національно-культурного відродження. Проте коли детальніше розглянути шляхи її подолання, які пропонувала редакція, то стане цілком зрозумілим їх невід’ємний взаємозв’язок.

Отже, для вирішення проблеми успішного розвитку сільського господарства редакція тижневика пропонувала і пропагувала серед селян комплекс заходів, які для

зручності можна розділити на три напрямки. Предметом реформування в цих випадках виступала поведінка сільсько господарських виробників.

Перший напрямок – це самоосвіта й освіта селянських мас. Самоосвіта через газети, журнали, книги, здобуття освіти через школу, лекції, бесіди, курси. Освічений селянин легко і швидко оволодіє навичками, методами і засобами ведення сільськогосподарського виробництва, збагатить себе, а разом з цим і державу. У передовиці К. Мацієвича „Деревенские неурядицы” прямо підкреслювалося: чим вищий рівень освіти, тим менше на селі темних людей, прибутковіше працює сільське господарство. Така залежність автором підтверджувалась розвитком зарубіжних народів [8, с. 568].

Ще одним характерним прикладом може бути стаття „Культура”. Констатуючи злидений стан хліборобів, анонімний автор звертається до питання розвитку освіти і знань серед селянства як важливої запоруки покращення життя. Культура (в даному випадку мова йшла, передусім, про знання) – це „сила і могутність людського розуму, людської думки” [9, с. 151]

Другий автор передовиць „Хлібороба” С. Вірченко у статті „Свет и тень” на конкретному прикладі життя селян хутора Мельників Валківського повіту Харківської губернії показував переваги, які мають ті селяни, що займаються самоосвітою і господарюють, використовуючи нові технології обробітку ґрунту. Свою публікацію автор підсумував висновком, що світ знань – єдиний зцілитель темноти і невігластва [10, с. 8].

Варто підкреслити, що здобуття освіти це – перший і важливий крок на шляху національного усвідомлення особистості. Проблема здобуття селянами знань була однією із головних. У зв’язку з цим на сторінках тижневика вимальовувалося два протилежних образи селянина. З одного боку, це „старі хлібороби”, які ведуть господарство неефективними дідівськими способами, і „нові хлібороби”, які не цураються впроваджувати у сільськогосподарське виробництво нові технології, гуртуються у кооперативи.

У процесі самоосвіти і здобуття освіти важливе місце належало мові навчання. Всупереч офіційній політиці – не допускати українську мову (як рідну для селян) до освітньої системи – редакція обстоювала власну позицію. На думку працівників „Хлібороба”, навчання українською мовою сприятиме кількісному і якісному зростанню рівня народної освіти, ліквідації гнітючої темноти серед значної кількості селян. Від себе зазначимо, що здійснення таких кроків так чи інакше сприяло б активізації процесу національного культурного відродження українців. Виступи редакції за надання освіти селянам українською мовою не були такими різкими і відвертими, як це робили україномовні видання, однак в тій чи іншій формі, приховано чи відкрито, вони проглядаються протягом цього періоду функціонування тижневика. Так, наприклад, у статті К. Мацієвича „О разных концах” усебічно проаналізовано причини, які заважають нормальному розвитку сільського господарства. Між ними згадано „порядки”, що склалися у державі, та перешкоди на шляху проникнення до села „живого усного” і друкованого слова, навіть виключно сільськогосподарського характеру [11, с. 4].

В іншій редакторській анонімній передовиці „До нових хліборобів” піднімається

проблема активного спілкування між читачами, „новими хліборобами”, і редакцією. Між іншим, тут відзначено, що потрібно не лише вимагати, аби у часописі було більше статей, написаних „по-своєму”, а й самим робити відповідні дописи до редакції „Хлібороба” [12, с. 385].

Другий напрямок, який відкривав шлях для покращення стану сільського господарства, був пов’язаний з вихованням у селян громадсько-політичної свідомості, активної участі у суспільному житті, необхідності навчитися самому захищати себе. Одним словом, мова йшла про формування важливих елементів громадянського суспільства. У даному випадку варто відзначити, що громадянське суспільство – це одна з ознак, що свідчить про формування нації.

Так, у статті К. Мацієвича „О равноправии” піднімалися проблеми свідомого та активного ставлення селянства до суспільного життя, вміння та необхідність відстоювати свої позиції на рівні Державної Думи, різноманітних з’їздів, земств, рівноправного становища селян серед інших верств населення [13, с. 197-199].

Про необхідність селянам бути самостійними творцями власної долі, вирішувати питання власного життя, не покладаючись на сторонню милість, зазначено у новорічному зверненні „Хлібороба” до селян [14, с. 8]. „Самодіяльність хліборобів, їх самостійна робота над власним життям, освітлена знаннями, облагороджена культурою, ось те нове, що об’єднує тепер кращі зусилля хліборобського населення”, – підсумував автор статті К. Мацієвич.

Нарешті, третій напрямок подолання проблеми відсталості сільського господарства бачився авторами тижневика через розвиток духовної культури селянства. Тут важлива роль належала ініціативі по заснуванню народних будинків, бібліотек, створення культурно-просвітніх товариств. Характерною у цьому плані може бути стаття А. Губського „Что нужно, чтобы быть хорошим хлеборобом”. Він виділяв два головних напрямки у вирішенні проблеми відсталості сільськогосподарського виробництва. Перший – навчання, самоосвіта селянина, і другий – вдосконалення власного духовного світу, моральне самовиховання [15].

Як позитивний приклад у боротьбі з темнотою, яка панує в селах, редакція тижневика наводила Галичину. „У цьому краї, заселеному такими ж українцями, – писав К. Мацієвич, – селяни давно об’єднані у товариства, які займаються спортом, розвивають народне мистецтво, організовують селянське дозвілля [16]

У руслі пропаганди української культури колектив тижневика познайомив своїх читачів з двома непересічними особистостями: М. Кропивницьким та М. Грушевським. Перший був репрезентований як засновник сучасного українського театру, що писав гарною українською мовою і правдиво відображав життя. Крім цього, за словами автора статті С. Дрімченка, Марко Лукич був добрим господарем і „не цурався іноді написати яку-небудь пораду хліборобам” [17, с. 74]. Дана стаття була написана в рік смерті відомого діяча українського театру.

Публікація про М.С. Грушевського була присвячена 25-й річниці його творчої діяльності. Перед читачами постав образ авторитетної людини, „доброго знавця мови нашої, звичаїв та життя в минулому і тепер” [18, с. 136]. На цей час М. Грушевський,

дійсно, був визнаним істориком, слово „тепер” якраз справедливо підкреслювало його лідерство в українському русі.

Нарешті, в публікаціях „Хлібороба” зустрічається посилання на уривки з віршів Т.Г. Шевченка, авторитет якого вже був загально визнаним [19, с. 249].

Отже, не дивлячись на той факт, що „Хлібороб” був спеціалізованим виданням, друковані матеріали, які з’являлися на його сторінках, сприяли процесу національно-культурного відродження українського народу. Частка такого роду публікацій значно поступалася перед кількістю власне фахових статей, проте не можна від суто спеціалізованого видання очікувати іншої тенденції.

Залишаючи ідеологічне навантаження публікації тижневика, розглянемо форму подачі матеріалу. Вище уже відзначалося, що це видання було двомовним, точніше російсько-українським. Друкування українського матеріалу, причому не приватним виданням, було ще одним важливим кроком, який сприяв розвитку національної культури, пробудженню самосвідомості українців. Такі кроки редакції мали позитивні відгуки серед свідомої частини українського громадянства. Д. Дорошенко на сторінках газети „Рада”, аналізуючи українську пресу, звертає увагу на двомовні видання і відзначає це як позитивний фактор у справі розвитку українського руху. Серед друкованих органів було названо „Хлібороб” (Харків), „Наше дело” (Київ), „Газета Гадяческие земства”, „Тавричанин” (Сімферополь) [20].

Позитивний внесок „Хлібороба” у розвиток українського руху та прогресивних поглядів у галузі сільського господарства не міг залишитися поза увагою царизму, що прикладав чимало зусиль для того, аби українське друковане слово не проникало до широких народних мас, аби уникнути критики на власну адресу, критики, що викривала ті дії уряду, які гальмували нормальний розвиток українського села. Тому цілком логічним виглядало розпорядження Харківського віце-губернатора Стерлігова, згідно з яким заборонялося повітовим земствам передплачувати „Хлібороб” для бібліотек, читалень, як шкідливе видання [21, с. 125].

Розміщення україномовних статей на сторінках „Хлібороба” протягом 1907-1917 років було неоднаковим. З 1907 по 1909 рр. українські публікації йшли уперемішку з російськомовними. З 1909 року по 1914 рік україномовні статті були виділені у спеціальний україномовний відділ. Можна сказати, це був окремий тижневик. Правда, обсяг і періодичність виходу менші від основного тижневика. І, нарешті, з 1914 року український відділ був відокремлений у спецвипуски „Весна”, „Літо”, „Осінь”, „Зима”. У період випуску українського відділу спостерігалася тенденція зменшення обсягу українського матеріалу, що було підмічено українськими діячами і відбилося у критичній публікації на сторінках газети „Рада” [22]. На нашу думку, така тенденція може бути пояснена не стільки злим умислом редакції, скільки: 1) тиском з боку влади; 2) браком активності з боку читачів; 3) браком кадрів; 4) появою й утвердженням інших україномовних, переважно сільськогосподарських видань: „Рілля” (1911-1916), „Наша кооперація” (1913-1914), „Засів” (1911-1912), „Маяк” (1913-1914).

Серед авторів, які писали українські тексти на сторінках „Хлібороба”, слід відзначити С. Вірченка, А. Войцеховича, А. Григоровича, С. Дрімченка, Ю. Макаренка,

О. Німцевича, А. Терниченка і О. Твердохліба. Найчастіше зустрічалися публікації А. Терниченка, причому не лише під власним прізвищем, а й під псевдонімами А. Терен, А. Силенко, криптонімом А.Т. Поряд із талановитим публіцистом, виразною особистістю, фахівцем суспільної агрономії і майбутнім міністром закордонних справ в уряді Директорії К. Мацієвичем, А. Терниченко був ще однією яскравою постаттю серед представників редакції „Хлібороба”. Він активний працівник не лише „Хлібороба”, а й таких україномовних тижневиків як „Село” (1909-1910), „Засів” (1911-1912). Крім цього, він був одним із фундаторів часописів „Рілля”, „Маяк”. Сучасники, зокрема А. Ніковський, характеризували А. Терниченка як надзвичайно вольову, безкорисну людину, котра була віддана справі розвитку української преси [6, с. 222].

Ще одним помітним напрямком у справі популяризації української культури була різноманітна реклама вітчизняної преси та книги. Так, у „Хліборобі” читач міг знайти повідомлення про можливість передплати таких видань як „Засів”, „Рада” (1906-1914), „Рілля”, „Світло” (1910-1914), „Світова зірниця” (1906-1911), „Українська хата” (1909-1914) та інші. Поряд із цим, систематично подавалися оголошення про місцезнаходження українських книгарень у Києві та Харкові і наявну книжкову пропозицію. Крім цього, на шпальтах „Хлібороба” зустрічалися повідомлення про функціонуючі українські видавництва, їх адреси, перелік книг, які можна замовити поштою. Це, наприклад, повідомлення про видавничу діяльність журналу „Рілля” (Київ), „Українського Учителя” (Київ), „Благотворительного общества издания общепользных и доступных книг” (Санкт-Петербург).

Популяризації книжкової продукції сприяла постійно діюча рубрика „О книгах” (в українському відділі – „Про книги”). Тут читач знайомився із короткою характеристикою російсько- та україномовних книг, переважно сільськогосподарської тематики. Крім них, іноді анутовалася література пізнавально характеру, авторами якої були Б. Гріченко, В. Доманицький, М. Кульжинський та інші. Ведучими рубрики в обох варіантах переважно А. Терниченко і О. Німцевич.

Отже, на прикладі часопису „Хлібороб” ми бачимо, що преса виступала справжнім „барометром” суспільного життя. У ній відбивалися болючі проблеми розвитку українського народу, окреслювалися кроки, які пропонувалися для подолання існуючих проблем.

Друковане слово було тією могутньою зброєю, яка впливала на свідомість українського народу і яку боялися представники влади, намагаючись вплинути на пресу, взяти під контроль або знищити. Діяльність редакції двомовного „Хлібороба” підкреслює не лише важливість мови як засобу комунікації, а й іще більшу роль, яку несе в собі зміст опублікованого матеріалу незалежно від його форми.

Література:

1. Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останні п'ятнадцять літ // Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові 1909 р. – Львів., 1910. – С. 81-96.
2. Наріжний С. Українська преса // Українська культура: Курс лекцій / За ред. Д. Антоновича. – К., Либідь., 1993. – С. 146-166.

3. Сургай Г.У. Періодичні видання на Україні в роки нового революційного піднесення (1910 – 1914) // Журналістика: преса, телебачення, радіо. – К., КДУ., 1976. – вип. 1. – С. 34-40.
4. К читателям // Хлібороб. – 1911. – № 24. – С. 1385-1387.
5. Труды Харьковского общества сельского хозяйства: Деятельность общества за 1914 год. – Харькове, 1916. – Вип. XII. – 61 с.
6. Живот ко А. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
7. ДАХО. – Ф. 3, оп. 283, спр. 22.
8. Мацєвич К. Деревенские неурядицы // Хлібороб. – 1912. – № 10. – С. 568-570.
9. Вік. К-о Культура // Хлібороб. – 1910. – № 9. – С. 151-154.
10. Вірченко С. Свет и тени // Хлібороб – 1910. – № 1. – С. 5-8.
11. Мацєвич К. О разных концах // Хлібороб. – 1908. – № 3. – С. 3-7.
12. До нових хліборобів // Хлібороб. – 1911. – № 7. – С. 383-385.
13. Мацєвич К. О равноправии // Хлібороб. – 1914. – № 5. – С. 197-199.
14. Мацєвич К. З новим роком // Хлібороб. – 1909. – № 1. – С. 5-9.
15. Гунський А. Что нужно чтобы хорошим хлеборобом // Хлібороб. – 1913. – №3. – С. 150-153.
16. Мацєвич К. О хулиганстве // Хлібороб. – 1913. – № 5. – С. 195-199.
17. Дрімченко С. Марко Лукич Кропивницький // Хлібороб. – 1910. – № 4. – С. 73-74.
18. Михайло Сергійович Грушевський // Хлібороб. – 1910. – № 8. – С. 135-136.
19. Торохтій Я. Народні бібліотеки при товариствах // Хлібороб. – 1914. – № 6. – С. 249.
20. Дорошенко Д. Українська преса в 1910 р. // Рада. – 1911. – 3 січня.
21. Гетер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 53. – Кн. 1-3. – С. 123-148.
22. Кульчинецький В. На двух языках // Рада. – 1912. – 14 листопада.